

Тимошенко Л.

Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI – перша третина XVII ст.). – Дрогобич: Коло, 2020. – 796 с.

На початку української ранньомодерної історії є дві важливі події, які визначають спосіб писання про минуле – Люблінська унія (1569 р.), прийнята за точку відліку нового часу, і Берестейська унія (1596 р.), постульована як одна з фундаментальних причин козацької революції. Обидві події забезпечують відповідний «жертвний» дискурс нашої історії, що до сьогодні превалує в історіографії. Але якщо підходи до Люблінської унії вже суттєво переглянуті, то історіографічна деконструкція Берестейської унії все ще чекає свого часу, зокрема й через масштабність такого завдання. «Замахнутися» ж бо доведеться на низку позірно аксіоматичних тверджень, освячених понад двохсотлітнім триванням.

Монографія Леоніда Тимошенка, що теоретично мала б обернутися передусім довкола Вільна, насправді є чи не першою масштабною спробою такої деконструкції. За початковим задумом автора мета роботи була куди скромнішою, хоч і цілком амбітною – аналіз усієї книжкової спадщини, що постала у Вільні як одному із центрів православного світу Речі Посполитої, по суті «столиці» Київської митрополії, від останньої третини XVI до першої третини XVII ст. Однак контекст – обов'язковий елемент будь-якого монографічного дослідження – з формальності перетворився на чи не головний авторський здобуток. (Від початкового задуму залишилися хіба висновки, вужчі від сукупного матеріалу монографії). У центрі авторського нарративу опиняється низка фундаментальних питань: чи є підстави для твердження про глибоку кризу, в якій перебувала православна церква Речі Посполитої напередодні Берестейської унії, та про її стагнацію потому; чи варто розглядати право патронату світських осіб над церквою як причину її «тяжкого занепаду» (що звучить навіть на рівні шкільного підручника); чим була Берестейська унія – варіантом реформування православної церкви, чи утвердженням домінантного становища католицької церкви (так званім «гнітом» у стилістиці українського гранднарративу). Відповіді на ці нібито суто академічні питання насправді за своєю масштабністю здатні підважити традиційне історієписання, створене в рамках російського імперського дискурсу в XIX ст., де українці поставали переважно об'єктами гноблення з боку чужої для них держави.

Власне, окреслені питання й низка похідних від них виникли цілком закономірно, адже пояснити інтелектуальний вибух, що фіксується, зокрема, у книгодрукуванні на теренах Київської митрополії на зламі століть, у рамках старої парадигми неможливо. До формулювання цих принципово важливих завдань української історіографії Л.Тимошенко йшов не одне десятиліття, так чи так проговорюючи їх у своїх попередніх працях.

Огляд двохсотлітньої історіографії, присвяченої становищу Київської митрополії в Речі Посполитій рубежу XVI–XVII ст., не обмежується лише початковою частиною монографії – він присутній в усіх її розділах. Автор веде затяту полеміку не лише з тими, хто в XIX ст. в межах Російської імперії закладав підвалини сьгоднішніх «аксіом», а й зі своїми сучасниками, які працюють у рамках російської, польської, білоруської та литовської історіографій. Масив робіт, з якими Л.Тимошенко вступає в діалог, вражаючий. Водночас ці історіографічні екскурси є добрим путівником по темі,

зокрема й для початківців: автор ретельно фіксує всі добре досліджені місця своєї території, висловлює власні думки щодо надійності запропонованих колегами маршрутів, попереджає про глухі кути й ті ділянки, які все ще чекають наукового аналізу.

Безпосередньо аналізу руського книжкового репертуару ранньомодерного Вільна присвячено чотири розділи (3–6) з восьми. Автор нотує всі видання зазначеного періоду, що кількісно (128 одиниць) перевершували продукцію всіх інших разом узятих видавничих руських центрів, дає їм короткі характеристики, інформує читача про наявність збережених екземплярів та їх місцезнаходження, врешті укладає «генеалогію» полемічних творів, уважно досліджуючи витоки ідей, виклики та відповіді. Л.Тимошенко звертає увагу на жанрове розмаїття книговидавання, яке засвідчує конкурентність православних щодо католиків і протестантів, зокрема у виданні біблійних текстів; водночас він зауважує нерозробленість окремих жанрів, скажімо, богословських і гомілетики. Автор також констатує, що серед ініціаторів книговидавання фігурували як приватні особи, так і духовні ієрархи. Зайве говорити, що матеріал цих розділів є результатом багаторічної пошукової роботи. І можна хіба пожалкувати через брак аналогічних досліджень по Львову та Києву, які могли б суттєво доповнити картину руського культурного життя Речі Посполитої. До слова, у монографії згадано багато моментів, що засвідчують тісну співпрацю Віленського й Львівського братств, цих колективних патронів православної церкви.

Два розділи (один майже 100, а інший понад 70 стор.) присвячені детальному аналізу окремих пам'яток – практично не введеного до наукового обігу полемічного тексту Іпатія Потія про Берестейський собор (1597 р.) та панегірика Льва Крєвзи на погреб Йосафата Кунцевича (1625 р.). Майстерно виконаний щільний аналіз цих текстів – контексту постанови (історичного та жанрового), «професійної» вправності авторів, структури і внутрішньої композиції пам'яток, окремих сюжетів – засвідчує високий рівень ранньомодерних письменників, що належали до руської культури. Ці дві пам'ятки вперше публікуються як додатки до монографії.

Дослідження книговидавання служить добрим претекстом для ширшої розмови, зокрема воно постає як обґрунтування для авторського твердження про відсутність тотальної кризи православної церкви в досліджуваній період. Ба більше, церква демонструє свій великий потенціал і стійкість у справді критичний час, коли її частина, що визнавала зверхність Константинопольського патріарха, опинилася поза законом. Автор пропонує розглядати становище православ'я в Речі Посполитій в порівнянні з ситуацією в католицькій церкві, яка від 1560-х рр. тільки починала процес реформування після дошкільних втрат, завданих Реформацією. Він підкреслює, що ті ж таки вади, які фіксуються у середовищі православного духовництва, є характерними й для католицької ієрархії. Очевидно, не слід забувати, що головним конкурентом католиків були протестанти, і саме проти них спрямовувалося вістря тогочасного релігійного протистояння. Ті кілька праць католицьких авторів доберестейського періоду (Петра Скарги, Бенедикта Гербеста) з критикою православної церкви, які обґрунтовували необхідність об'єднання двох гілок християнства, навряд чи варто оцінювати як наступ католицизму. Контрреформація, спрямована на подолання розколу всередині католицької церкви, хіба злегка зачепила православних Речі Посполитої. Натомість, як зауважує Л.Тимошенко, загальна атмосфера реформування мусила послужити викликом для православних ієрархів, які усвідомлювали існування кризових явищ усередині церкви. До цього їх підштовхували й ініціативи світських патронів, передусім церковних братств, що активно починали виникати в містах. Тож Берестейська унія була варіантом реформування православної церкви, як воно бачилося православним владикам. Інші учасники тих подій, зокрема князь Костянтин

Острозький, мали власне уявлення про шляхи модерних трансформацій. Різні сценарії модернізації церковного життя, до яких удалися православні, усвідомлено чи вимушено, позірно розкололи православну Київську митрополію. Однак цей розкол, що виявився у формальному підпорядкуванні її частин різним центрам християнства – Константинополю й Риму – присутнісно не позначився на єдності руської релігійної культури (унія ж бо не перетворювала уніатів на католиків). Світ *Slavia Orthodoxa* і *Slavia Unita*, зятято полемізуючи між собою, тим часом модернізувався, рухаючись в одному напрямі та, врешті, назустріч один одному, що виявиться трохи згодом, уже за хронологічними межами монографії. Аналіз релігійної культури православних й уніатів у взаємодії, як спільний руський простір – дуже важлива, як на мене, методологічна настанова автора дослідження.

Л.Тимошенко уважно аналізує виникнення історіографічної «аксіоми» про тотальну кризу православної церкви. Її постанову прислужилося некритичне прочитання масиву полемічної літератури – католицької, яка мала підштовхнути православних до унії, та самих реформаторів-православних, що обґрунтовували необхідність об'єднання церков, серед іншого й буцімто глибоким занепадом православ'я в Речі Посполитій. Творці цієї «аксіоми» не брали до уваги не лише мотиви авторів цих текстів, а й жанрові особливості полемічного наративу. Однак чи не важливішим був вплив на постанови історіографічного гранднاراتиву в XIX ст. ідеології Російської імперії та потреб синодальної церкви. Варто також згадати і про особливості тодішнього ремесла історика. Минуле характеризувалося крізь призму цінностей, властивих часам самого дослідника, тож дисциплінована церква, підпорядкована державі, виступала мірилом для XVI–XVII ст. Це порівняння було не на користь минулому з його позірною неупорядкованістю, пронизаністю самоврядними традиціями, характерними для всіх сторін життя Речі Посполитої. Ранньомодерний симбіоз духовної ієрархії та мирян, що активно втручалися у церковні справи, був не до прийняття церквою й державою XIX ст., що спрямовували свої зусилля на дисциплінування та впокорення вірних.

Водночас автор формулює ще одне складне питання: як ми маємо оцінювати геть непрості стосунки православної та католицької церков у Речі Посполитій зламу XVI–XVII ст. – як суцільний конфлікт, а чи пошуки порозуміння? Власне, історик, який педалюватиме на конфлікті як головній рисі релігійного співжиття багатоконфесійної Речі Посполитій, зможе знайти чимало прикладів гострого протистояння, утім як і добросусідства. Ключем для розуміння, згідно з твердженням Л.Тимошенка, має бути поняття толерантності. Цілком погоджуючись із цією думкою, все ж не можу не висловити свого жалю з приводу відсутності ширшого пояснення, що маєтсья на увазі. Адже, на відміну від самого автора, його український читач не конче обізнаний із тривалою дискусією, яка велася в польській історіографії про толерантність у ранньомодерній Речі Посполитій. Толерантність, а чи точніше – терпимість, була важливою засадою тогочасної політичної культури, що ґрунтувалася на пошуках компромісу, який міг би задовольнити меншість, у важливих для спільноти питаннях. Власне, не можна було знецінити потреби «іншого», якщо вони були гарантовані правом. Це передусім стосувалося свободи совісті, забезпеченої на юридичному рівні актом Варшавської конфедерації 1573 р., який водночас складав частину королівської коронаційної присяги. Однак толерантність не означала сприяння в реалізації інтересів «іншого», відповідно, не виключала жорсткої конкуренції за душі вірних між представниками різних конфесій, а з конкуренцією – і конфліктами. Регулювало цей стан нестійкої рівноваги передусім право, вихід за межі якого одразу зустрічав гостру критику, спрямовану на відновлення попереднього порядку. Тим часом форма,

в якій запроваджувалася Берестейська унія, серйозно порушувала право. До цього був причетний і король, що нехтував важливою частиною своєї присяги. І саме це викликало спротив унії не лише православних і протестантів, а й значної частини католиків, котрі вбачали у цьому акті зламання засадничого принципу – свободи совісті, а водночас і нищення засади шляхетської рівності.

Важливою частиною монографічного дослідження є й порівняння релігійної культури Київської митрополії та православної церкви Московської держави. Тут Л.Тимошенко головню полемізує з російським дослідником М.Дмитрієвим, який упродовж тривалого часу обстоює думку про спільний простір культури православних вірян Речі Посполитої та Московії. На думку М.Дмитрієва, їхню світоглядну єдність забезпечувала належність до православної церкви, яку не могло порушити перебування в геть відмінних за своїм політичним устроєм та соціальною організацією державах. Щоправда, попри низку важливих зауваг, цей підрозділ є радше запрошенням до подальшої серйозної розмови, аніж детальним історіографічним аналізом.

Я свідомо того, що в моїй рецензії бракує довгого переліку дослідницьких знахідок, яких досить у монографії Л.Тимошенка, зокрема щодо функціонування Святотроїцького унійного та Святодухівського православного релігійних осередків на теренах Вільна, участі братств у житті міст, а чи щодо складного співжиття вільнян – представників різних конфесій. Неймовірно цікаві спостереження щодо семіотики топосу «богоспасаємого граду», якого вдостоїлося Вільно. А водночас авторіві вдалося завдяки ретельному дослідженню створити цілу мапу таких міст у межах Київської митрополії. Всі ці питання, поза сумнівом, важливі, і вони ретельно проаналізовані фахівцем, за чиїми плечима роки досліджень та сотні наукових праць. Однак не лише вони визначають важливість цієї монографії, і я би сказала, що головню не вони. Студія Л.Тимошенка – це передусім спроба поррахунку з російською історіографічною традицією, пізніше модифікованою радянською ідеологією, яка до сьогодні опосередковує наші погляди на ранньомодерне українське минуле. Спроба, попри часткову невідрефлексованість окремих важливих моментів, вдала. Вона дуже жива, пульсуюча, полемічна, вся в русі, спрямована на майбутню серйозну роботу. Недаремно книжка Л.Тимошенка була удостоєна 2021 р. Міжнародної премії ім. І.Франка як найкраще монографічне дослідження у сфері гуманітаристики та соціогуманітарних наук.

Саме маючи на увазі майбутні роботи Л.Тимошенка та інших його колег, дозволю собі висловити кілька зауваг, які залишилися непроаналізовані в монографії. Це передусім ще один контекстуальний рівень, важливий для глибшого розбору будь-якої теми, а саме – врахування особливостей устрою Речі Посполитої, суттєво відмінної від модерних держав. На жаль, історики часто нехтують цією різницею, що призводить до істотного спотворення аналізу політичних і соціальних явищ минулого. Відсутність державної монополії на насильство та чиновницької ієрархічної піраміди, підпорядкованої єдиному центру влади, самоврядний характер інших владних осередків, дисперсних і теж неієрархізованих – усе це могло загальмувати будь-які плани короля та його оточення, що не пройшли апробації шляхетським загалом через сеймики і сейм. Тому унія у формі, планованій від початку, не мала шансів на успішне впровадження.

Поза авторською увагою практично залишився головний владний гравець у тих процесах, що досліджуються в монографії – шляхетський загаль. Очевидно, що Вільно як основна територія дослідника, задало й певні обмеження, через що до його уваги потрапили передусім міщани. Однак не варто забувати, що ранньомодерне місто було місцем співжиття представників різних станів, а більшості авторів текстів, які

розглядаються у праці, походили саме зі шляхетського стану, відповідно, були носіями шляхетської політичної культури. Без урахування цих двох контекстів конфлікти на теренах Вільна, ретельно занотовані автором, залишаються без належного пояснення. А несофістикований читач навряд чи зрозуміє, що стояло за рішеннями Трибуналу, самоврядного шляхетського апеляційного суду, та королівського надвірного суду, часто прямо протилежних. Ця війна судових ухвал, де шляхетські представники у Трибуналі зазвичай обирали сторону бунтівних православних, була важливою складовою відновлення прав церкви. Такою ж важливою була, власне, і сеймова боротьба, що практично не представлена на сторінках монографії.

Неможливо витлумачити й характер війни за церкви в королівських містах Київської митрополії, попередньо не охарактеризувавши природу цих конфліктів. До того ж брак такого пояснення може призвести до накладання локальних конфліктів у кількох містах на весь обшир митрополії. Натомість незле було б зауважити, що королівські міста склали дециму посеред моря приватних міських локацій, недосяжних для королівської влади. Натомість для невеликого числа королівських міст саме монарх був верховним «подавцею духовних добр»: він не міг змусити міщан перейти в іншу конфесію, однак він виступав власником і патроном міських храмів. Тож спротив православних переходу своїх святинь до рук уніатів згідно з королівським розпорядженням сприймався як бунт проти короля, образа його маєстату та порушення права подавання. Очевидно, що всі зауважені мною моменти зрозумілі авторіві, однак вони не конче відомі українському читачеві, навіть досить професійному, через їх непроговореність у вітчизняній історіографії.

Мої зауваги, втім, мають радше рекомендаційний характер на майбутнє та не підважують знаковості праці Л.Тимошенка. Вона вкрай необхідна, аби нарешті розпочати давно назрілу розмову про деконструкцію імперського історіографічного спадку з усіма його «аксіомами», топосами та місцями пам'яті. Монографія, поза сумнівом, є фундаментальним внеском у переосмислення нашого минулого та вагомим кроком у творенні модерної української історіографії, де українці є суб'єктами процесу, а не лише жертвами чужої домінації. Минуле, що постає зі сторінок книжки Л.Тимошенка, закладає серйозне підґрунтя для «нормалізації» української історії – перетворення її з суцільної мартирології на розповідь, де є місце вмінню відстоювати своє, зокрема парламентськими методами, забезпечувати союзників, діяти солідарно, конкурувати та вигравати.

Наталія СТАРЧЕНКО

докторка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
Інститут історії України НАНУ,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАНУ
(Київ, Україна), interregnum@ukr.net